

**НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ.
РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА.
ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

УДК 13:001.9(477+470+571)

Валерій Скотний, доктор філософських наук, професор, академік, ректор
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка

**НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ
МУДРОСТІ І ЗНАННЯ. РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ
У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА.
ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

“Властивість мудрої людини полягає в трьох речах: перше – робити самому те, що вона радить робити іншим, друге – ніколи не виступати проти справедливості і третє – терпляче зносити слабкості людей, котрі оточують її”.

Л. Толстой

Проблема місця та меж пізнання в освітньому процесі виходить за межі суто академічного інтересу і зникається з соціально-культурними колізіями сучасної цивілізації. Ця проблема є не тільки однією з головних тем філософської рефлексії; вона безпосередньо визначається глобальними масштабами потрясінь ХХ століття, коли особливо серйозно постало питання про технологічні і гуманістичні ліміти використання пізнавальних результатів, про соціальну небезпеку позаморального знання, про збереження аксіологічних пріоритетів людських шукань істини. У цих умовах ціннісним принципом педагогічної діяльності стає знання, яке усвідомлює свої можливості у сфері соціальності, яке здатне втілюватися у людських долях відповідно до ідеалів гуманності, моральності та мудрості [5, 84]. Остання – постійний актуалітет усіх філософських міркувань, атрибут самодостатності кожної людини, зрештою, мета навчально-педагогічного процесу.

Ключові слова: мудрість, знання, Софія, розум.

**Продовження статті, опублікованої в
№8 (55) 2009 року.**

Епоха Нового часу ставить завдання – розділити теорію і практику, відаючи перевагу останній. Починаючи з Р. Бекона, завданням філософії виступає необхідність усе звиряти з *досвідом*, орієнтувати мудрість на практичну значимість її досягнень. І. Кант розглядав мудрість у теоретичному і практичному аспектах. Це виходить із його вчення про розсудок і розум. Для мудрості добре було б залишити її колишнє значення (те, що було в античні часи) як вчення про вище благо, оскільки розум прагне створити з нього науку [4, 439]. І. Кант підкреслював практичний характер мудрості. Для нього вона загалом “більше полягає у способі дій, ніж у знанні” [4, 241]. Мудрість – поняття “практичного розуму”.

Для Г. Гегеля, мудрість є постійним об’єктом уваги. Розмірковуючи про свободу і несвободу Духу у сфері релігії і застерігаючи від фанатизму як “страшної сили”, яка веде до безправності й аморальності, він попереджує, що дух має й іншу

могутність. “Усупереч виходу духу із себе і його розірваності, свідомість зосереджується у своїй внутрішній вільній дійсності. В душі урядів і народів пробуджується *життєва мудрість*, тобто мудре знання того, що насправді є в собі і для себе справедливим і розумним. Діяльність мислення, а ще визначеніше, філософія, була по праву названа *життєвою мудрістю*, оскільки мислення робить явною істину Духу вводить його у світ і звільняє його, таким чином, в його дійсності і в ньому самому” [2]. Для того, щоб божественна мудрість була конкретною, її дух повинен проникати у все мирське, світське. *Мудрість* для Г. Гегеля полягає у пізнанні істини. *Мудрість і знання* повинні бути постійно пов’язані з духом.

Отже, первісне значення слова “мудрість”, судячи з його етимології на різних мовах, мало цілком земний характер. Так, грецьке слово *sofia* означало “розумне вміння, яке реалізує себе в доцільній творчості”, якою займалися деміурги. Проте, як ми бачили, вища мудрість у давніх мислителів приписувалася богам і розглядалася як божественний дар. У грецькій міфології

**НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ.
РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА.
ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

мудрість уособлювала богиня Афін (в Римі – *Мінерва*). У Біблії “Премудрість Божа” персоніфікувалася в жіночий образ Художниці, Помічниці Бога в період творення Ним світу і її радість “була з синами людськими” (Притч. 8:22, 27 – 31). Філософський же термін “софія” в пізній античності почав означати те, що в біблійних текстах називалося Премудрістю Божою [11, 155]. Через неоплатонізм і гностицизм формується софіологічна модель пізнання.

У Новий час, поза філософсько-містичними і богословськими вченнями, утворюється раціоналістичне обґрунтування мудрості (*І. Кант, Г. Гегель*), яка пов’язується зі знанням. Однак це применшило значимість ролі Софії, про що свідчить ставлення до неї в Україні. Як спадкоємець традицій візантійського християнства, в якому шанувалася Софія, православ’я в Київській Русі присвятило їй три головні храми, побудовані ще в XI ст.: Софіївські собори в Києві, Новгороді і Полоцьку. Софія у вигляді ангела в царському вбранні зображена на іконах XV – XVI ст. Образ Софії зближувався з образом Богоматері і виступав як утілення Вселенської церкви. *Г. Сковорода* у віршованому творі “Разговор о Премудрости (Мудрость и человек)” в уста Мудрості вклав такі слова:

“У греков звалась я Софія в древний век,
А мудростью зовет всяк русской человек,
Но римлянин мене Мінервою назвал,
А християнин добр Христа мне имя дал” [9].

У трактаті “Жена Лотова” український філософ у властивому для нього стилі проводить різницю між Ученим і Мудрим: “Ученый премного жрет. Мудрый мало яст со вкусом. Ученость, прожорство – то же. Мудрость же и вкус есть то же” [6].

Виходячи з української філософсько-богословської традиції, яка спиралась на неоплатонізм та аеропатіків у трактуванні Софії-Мудрості, російський філософ *В. Соловйов*, учень *П. Юркевича*, розробив свою концепцію Софії, яка здійснила великий вплив на подальший розвиток філософсько-релігійної та екзистенційної думки в Росії й Україні. Софія в *В. Соловйова* – “здійснена ідея”, “тіло Боже, матерія Божества, проникнута началом божественної єдності”. Софія в такому розумінні, входить у Христа, котрий здійснює цю “божественну єдність” як “цілісний божественний організм – універсальний та індивідуальний разом”. І так само, як Христос, який об’єднує в собі Божественне і людське, Софія утворює “організм вселюдський, як вічне тіло Боже і вічна душа світу. За *В. Соловйовим*, “Софія є ідеальне, досконале людство, котре вічно

міститься в цілісній божественній істоті, або *Христі* [10, 113 – 114].

Найважливіша для всієї філософії *В. Соловйова* думка про єдине Людство як Софії, тобто як *найвищої мудрості світу*, здобуває незвичайну актуальність і пророчу силу й на початку XX століття. Адже від того, наскільки людство усвідомлює свою єдність і цілісність, залежить саме його існування перед загрозою військових та екологічних катастроф. “Сучасна екологія вказує на межі людської практики: енергетичні, моральні, фінансові та інші. Існують також біогенетичні та антропологічні кордони технократичної діяльності. Загалом загрозливими є самі наслідки людського вторгнення в буття. Символічно на це натякає Біблія, розповідаючи про третє покарання Богом людей – Вавилонське стовпотворіння. Адже в ній ідеться не просто про поділ мов... а і про душі людей, тобто про розклад первісної духовної єдності людства. А це серйозніше, ніж екологічна небезпека. Тут вимальовується небезпека людського суперництва з Богом, чи, раціонально кажучи, з творчими силами Універсалу” [5, 16]. Подолання цієї небезпеки можливе через повернення до мудрості, яка завжди була більш розважливою, ніж знання саме собою.

Поза онтологічним розумінням мудрості як Софії *В. Соловйов* розглядає “людську мудрість” як одне з “кардинальних добродіянь”. Філософ зауважує, що він наслідує *Платона*, визначаючи мудрість як добродіяння, поряд зі стриманістю, мужністю і справедливістю. (Мудрість-Софія в системі богословських добродіянь є “матір’ю” Віри, Надії, Любові) [11, 156]. Мудрість визначається *В. Соловйовим* як “розуміння найкращих способів і знарядь для досягнення поставлених цілей і вміння належним чином застосовувати ці способи”, “вона одержує своє значення добродіяльності не просто як ця формальна здатність до найбільш доцільної діяльності, а в обов’язковій залежності від достоїнства самих цілей. Мудрість як добродієвість є здатність *найкращим* способом досягнути *найкращих* цілей, або вміння доцільного застосування своїх розумових сил до предметів найбільш достойних. Без цієї останньої умови можна бути мудрим, але така мудрість не буде добродієвістю. Біблійний “змій”, звісно, виправдав свою назву наймудрішою із тварин земних тим розумінням душевної природи людської і тим умінням, з яким він скористався цим розумінням для досягнення своєї мети; але оскільки сама мета не була доброю, то вся ця пречудова мудрість змія не визнана

**НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ.
РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА.
ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

добročесністю, а проклята як джерело зла, і наймудріша тварина залишилася символом аморального. І в повсякденному житті не визнається доброчесність та житейська мудрість, яка не йде далі розуміння людських слабкостей і вміння влаштовувати особисті справи відповідно до цілей егоїзму” [10, 187 – 188].

Як бачимо, В. Соловйов підкреслює моральне значення мудрості. Він зауважує: “Як справедливо у всіх мовах відрізняється *мудрість від розуму!* Справжня мудрість полягає в тому, щоб визнаючи права розуму в теорії, якомога менше довіряти йому на практиці. А з цієї суперечності випливає, що *безумовне* значення належить не розумовій, а моральній області” [11, 157]. Приклад із біблійним “змієм” також покликаний був розрізняти *мудрість* і *розум*. Отже, тут протиставляється моральна мудрість розуму аморальності, хитромудрості, тим самим підкреслюється морально-ціннісний смисл мудрості. “Розум, як і пізнання, – зазначає С. Кримський, – мабуть, має морально-ціннісні пороги, перехід на які знаменує перетворення пізнавального процесу, його критичний пункт. На цьому переломі суб’єкт перетворюється у внутрішній об’єкт, виникають дії вищих сил, яким підкоряється сам творець” [5, 77].

Мудрість безпосередньо пов’язана з системою ціннісних відношень. У філософії ХХ століття існують прямі аксіологічні інтерпретації поняття мудрості. Так, М. Гартман характеризує мудрість як “*проникнення почуття цінності в життя, у будь-яке відчуження речей, у кожен дію і реагування аж до спонтанного “оцінювання”, яке супроводжує кожне переживання; осягнення всього дійсно етичного буття з точки зору цього буття; його зв’язок з цінністю завжди лежить в основі образу дії практичної свідомості*” [11, 157]. Засновник персоналізму Е. Муньє зауважує: “Особистісний універсум визначає моральний універсум і збігається з ним. Це не означає, що тут немає місця аморальності: можливість помилки, або гріха, є наслідком і умовою свободи. Це – стан передморальності, тобто підкорення безособистісному автоматизму, інстинкту або звичці, сприяння егоцентризму, байдужості і моральній сліпоті. Між цими двома позиціями – містифікована мораль, яка, керуючись зовнішніми правилами, прагне відшукати компроміс між ціннісними вимогами і передморальними силами, щоб ними, як маскою, прикрити аморальність” [8]. Розв’язання цієї дилеми, яка виокремлюється у повсякденній свідомості у споконвічну боротьбу добра і зла, найбільшою мірою належить, поряд

із розумом, мудрості, що в своїй єдності утворює “душевний розум”.

Взаємозв’язок мудрості і цінностей сьогодні визначається як *ціннісно-смісловий універсум* (С. Кримський) особистості. Він виявляється предметним полем фундаментальної філософської проблематики. “Мудра людина, – на думку В. Малахова, – не просто багато знає, навіть не просто вміє застосовувати знання на практиці. Мудрий – той, хто здатен практично зіставляти життя і смисл, зводячи їх до єдності, засійованої на позитивних людських цінностях. Поняття “мудрий” говорить про міру просвітленості реальному людському життю над індивідуальним ціннісним смислом” [7]. У цьому аспекті ціннісно-смісловий універсум постає діяльно-творчим буттям людини.

Співвіднесення *мудрості з цінностями* набуває конкретного значення, коли розкривається саме трактування цінності і ціннісного відношення, які можуть бути різноманітними. Водночас уся історія категорії “мудрість” показує, що її істотна властивість розкривається в ціннісному відношенні. Людина “вибудовує своє буття за певними цінностями і смислами, співзвучними її єству, навіть якщо це буття належить до космогонії суцього... Вода для людини не просто Н²O (як підкреслював М. Гайдертер). Вода і шторм, і дощ, і океан, і довга дорога крізь пустелю до колодязя, роса і свята водиця. Відповідно і вогонь – це не тільки хімічна ланцюгова реакція, але і виклик нічному мороку, небесне багаття, Ярило, світло домашнього вогнища, блискавка, прометеєве завзяття та промінний стовп, що вказує (за Біблією) праведний шлях. Рівною мірою земля для людини не обмежується поняттям про ґрунт або гумус; це – і життєвий топос, святе довкілля буття, “рідна земля”, “мати – сира земля”, софійне начало життя, земляцтво тощо. А повітря не тільки атмосфера, але вдих і видих, нічний зефір, гарячий самум, це небезпечна голубінь і мрія про політ, танок метеликів і дихання зелених просторів” [5, 25 – 26]. Відповідно, людське буття конституюване в певному ціннісно-адаптивному варіанті, здійснюваному в різних сферах діяльності.

Вияви людської мудрості також показують, що вона співмірна з діяльністю розуму, а тому її можна досліджувати і в *епістемологічному* аспекті. М. Епштейн, автор книги “Філософія можливого”, пише: “Мудрість – це не актуальне знання, а потенційність розуму, несківаного ніякими аксіомами науки і догмами віри. Мудрість належить до знання, як потенційне – до актуального. Філософія ж сама собою є навіть не

**НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ.
РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА.
ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ**

мудрість, а тільки любов до мудрості, тобто потенція потенцій. Філософ *хоче могти знати*” [3, 73]. Згідно з цією концепцією, філософія займається тими ж предметами, що й інші науки, тільки в модусі можливого, або, використовуючи традиційне розмежування, не як “логія”, знання, а як “софія”, мудрість. Знанню належить область фактів, мудрості – область потенцій. Учений – знає, мудрець – може знати. Він не знає, що нічого не знає, і одночасно не знає, що він знає. Його знання – і менше, і більше від фактичного знання, адже воно відходить у більш обширну, не менш проявлену область потенційного [3, 297]. Стосовно *мудрості і віри*, то вони співвідносяться із надмогутніми модальностями “чудесного і належного”. Віра – “не можу знати, але знаю”. Мудрість – “не знаю, але не можу не знати” [3, 298]. У цьому випадку визначається дійсно існуюча відмінність між мудрістю і знанням, оскільки знання – щось наявне, а мудрість – здатність одержання знання.

Однак при з’ясуванні природи мудрості з метою інтеграції в освітньо-педагогічний процес неможливо обійти такі питання: чи кожна розумова здібність може бути інтелектуальною основою мудрості? Чи може будь-яке знання за своєю якістю бути мудрим знанням? Адже “зустріч ідей та буття опосередковується в пізнанні розгалуженою системою теоретичної рефлексії, що утворює відносно самостійний світ усвідомленого буття та його гносеологічних образів, показників істини та існування. Зрозуміло, що істина та її усвідомлення, думка про неї – це не одне і те ж явище. Більше того, у сфері усвідомлення, рефлексії пізнавальних результатів істина не завжди виступає їх звершенням чи метою. Це усвідомлення може бути, наприклад, пов’язане з абсолютизацією результатів пізнання – і тоді воно набуває статусу віри. Освоєння результатів пізнання може визначатись на шляхах їх релятивізації, розкриття їх відносності – і тоді вони набувають статусу гадки. Тільки в єдності абсолютного та відносного виникає феномен знання” [5, 131]. Як усвідомлення пізнавальних результатів, воно характеризує образ істини, яка невіддільна також і від мудрості. Кожний мудрець сповідує істину і прагне довести її. Але оскільки завжди це *його* істина, звідси й виникає постійна проблема мудрості і знання.

Прагнення до достовірного знання – це не просто одержання інформації, повідомлення, а бажання досягти пізнавального результату, перевіреного на істинність. У цьому випадку мудрість є здатністю вищого вияву мисленнєвої діяльності людини, її *розуму*, а не *розсудку*. І цей

розум – не тільки данина природі, але розум, наповнений *мудрістю життєвого досвіду*. Ось чому “розумна людина знаходить вихід із важкого становища, а мудрий в це становище не потрапить”. Іншими словами цю думку *О. Бісмарк* висловив так: “Я волію вчитися на помилках інших, ніж власних”. А нерозумний вчиться на своїх помилках! Однак навіть виключна розвиненість розуму ще не гарантує мудрості. Такий розум може бути не тільки мудрим, але й підступним [11, 158].

Тому і постає питання про *якість* мудрого знання. Насамперед воно ціннісно значиме. Мудрість – здатність осягнення ціннісного смислу життєвих явищ. Причому, чим ширший і глибший цей ціннісний смисл, тим більша мудрість. У цьому плані мудрість є *інтуїцією розуму*, подібно тому, як совість – це *моральна інтуїція*, а естетичний смак – *естетична*. *Практична мудрість* закарбовується як *мудре знання* в різного роду текстах – філософських, релігійних, художніх, смисли яких повинні предметнюватися в практиці освітянської діяльності. Найважливішими засобами в послабленні соціальної напруженості в суспільстві, підкреслює *Л. Буєва*, є філософія, мистецтво, культура, освіта, наука. Але для цього вони повинні, змінивши “свою самосвідомість, наблизити предметний зміст науково-освітньої діяльності з аксіологічною спрямованістю, вводячи антропогуманістичні критерії в оцінці результатів своєї діяльності...” [1, 13]. Це означає подолання “елітарної самодостатності” розуму і звернення до глибин мудрості людської душі, яка співмірна з моральною відповідальністю.

Мудрість – це передовсім здатність оцінювати явища відповідно до їх дійсної загальнолюдської цінності і знаходити доцільну ціннісну орієнтацію. Мудрість сократівського діалогу полягає не тільки в тому, щоб проблематизувати ситуацію у стилі “вічного запитування” і критичного мислення, але і в тому, щоб виявити альтернативи, окреслити можливі тенденції дослідження проблемної ситуації і “озадачити” як окрему людину, так і суспільних суб’єктів у пошуках розв’язання і вибору шляхів виходу з кризових ситуацій, які постійно виникають у нескінченних суперечностях життя.

Знання і мудрість – сторони суперечності, бо сама мудрість містить у собі діалектичну суперечність – між пізнавальним і ціннісними початками. На відміну від абстрактного мислення, яке поділяє реальність на актуальне й потенційне, емпіричне й теоретичне, субстанційне й акцидентальне, мудрість (як голос душі) дозволяє розглядати пізнання як духовне бачення, духовне

НОВОЧАСОВІ ВЕРСІЇ СПІВВІДНОШЕННЯ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ. РОЗУМІННЯ ЗНАННЯ І МУДРОСТІ У Г. СКОВОРОДИ І В. СОЛОВЙОВА. ЦІННОСТІ МУДРОСТІ І ЗНАННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

проникнення в сутність речей і явищ. Адже мудрість – це результат *пізнання* життя, але пізнання в його ціннісному аспекті, життєво-досвідне *осягнення цінностей*. Мудре знання – це не просто володіння інформацією, але знання, досить часто інтуїтивне, надає цінності інформації. Мудрість – ціннісне поєднання пізнання й оцінювання, інформації і цінності. Філософія як *любов до мудрості* передбачає, як і сама мудрість, увагу і до пізнавальної, і до ціннісно-орієнтаційної діяльності людини [11, 159]. Про це свідчить уся історія культури. І хоча мудрість завжди носить національний контекст, ментальні ознаки, проте вона як така має загальнолюдський характер.

Висновки. Освіта в цілому – це поле комплексних досліджень, міждисциплінарного підходу і системного аналізу, оскільки вона є “системним” об’єктом, і системним є її основні проблемні ситуації. Тут і відкривається широкий простір для “філософії освіти”. Для її рефлексії немає як особливих “об’єктів” всередині цієї системи (освіти), так немає і заборонених тем – будь-яка область відношень суб’єкта навчання з його процесом (об’єктом) може стати проблемою філософського осмислення. Однак під певним кутом зору і зі специфічними світоглядними й методологічними цілями, а саме зв’язку “частин” із загальною картиною світу, необхідною людині для орієнтації в ньому і побудови адекватних

систем практичної дії [1, 16]. Мудрість у даному контексті повинна складати основу педагогічної культури у взаємозв’язку із загальнолюдською культурою. Чим більше буде мудрості, тим тісніше людське знання буде пов’язане з людською мудрістю, що в підсумку складатиме умову подальшого розвитку суспільства шляхом цивілізації і культури.

1. Буева Л.П. Кризис образования и проблемы философии образования // Вопросы философии. – 1999. – № 3.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук. В 3-х т. – М., 1977. – Т. 3. – С. 375.
3. Эшштейн М. Философия возможного. – СПб., 2001.
4. Кант И. Сочинения в шести томах. – М., 1965. – Т. 4. – Ч. 1.
5. Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003.
6. Лошиц Ю. Сковорода. – М., 1972. – С. 189.
7. Малахов В.А. Искусство и человеческое мироотношение. – К., 1988. – С. 129.
8. Мунье Э. Манифест персонализма. – М., 1999. – С. 511 – 512.
9. Сковорода Г.С. Избранное. Песни, басни, притчи. – М., 1972. – С. 85.
10. Соловьев В.С. Сочинения в двух томах. – М., 1983. – Т. 2.
11. Столович Л.Н. Мудрость и знание // Вопросы философии. – 2003. – № 11.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2009

а б с д а б с д а б с д а б с д а б с д а б

1 вересня 2009 року
День знань

*Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка*

*“Лише гуманність і демократичність
створять якісно нову освіту”.*

*Василь Сухомлинський
видатний український педагог*

*“Знання – ось та велика сфера, ось та
велика сила, що стоїть вище життя, у якій
саме життя знаходить свій смисл і своє
виправдання”.*

*“Знання – ось єдине, що суперечить долі
і здатне її здолати.”*

*“Знання – це єдина галузь, де немає
істерики життя, нервозності буття,
слабоумства тваринності.”*

О. Лосєв

а б с д а б с д а б с д а б с д а б с д а б